

Петро Вишневський

ВАРКОВИЧІ

На старовинному шляху "з русів у ляхи", що протягом століть еднав Наддніпрянщину з Західною Європою, на північний схід, кілометрів 18 від повітового міста Дубна, немов притулилось до зеленої гори містечко Варковичі.

Коли їдеш з Дубна через села Мирогощу й Молодаво, уже здалеку, з підвищення шляху, - Варковичі - як на долоні: срібне плесо розлогого ставу, невисокі будівлі, зелені сади. Тільки в просторі села вивищуються церква й костел і якесь важке громаддя новозбудованого будинку культури. Лінія горизонту на сході вирізьблює один з пагорбів Мізоцького кряжу. З північного боку, відмежовуючись від усієї маси пагорба перевалом, мальовничо височіє гора Городище. Ніхто не пам'ятає, чи справді там стояло коли яке городище, а про церкву, що ніби височіла на горі, гомонять старі люди: піднімись на Городище, припади до землі й почувеш, як жалібно гудуть дзвони, немов хочуть розповісти про якусь забуту трагедію. Яку? Коли вона сталась? Це теж одна з поетичних легенд, що побутує тут з давніх часів.

Колись Варковицька гора була густо вкрита лісом, до якого впритул тулився присілок Підлісся. Тепер на узвищі лісу нема. Його почали вирізувати ще в кінці минулого століття, а остаточно знищили у 1940 - 1950 роках. На жаль, його так і не вдалось відновити на цих пагорбах, які, здається, і створені Богом на те, щоб на них шуміли дуби, грабина, берези й липи, як це було колись...

В'їжджаємо в містечко широкою греблею з мостом. Ще піввіку тому на греблі шумів водяний млин, але сьогодні від нього не лишилось і сліду. Праворуч - широка заплава ставу, незмінна краса містечка. Ще в 20-х рр. 18 ст. поміщик Лядуховський наказав насипати греблю, щоб затопити широку долину водою. А зліва - знову в'ється зеленими луками вузька річечка зі студеною чистою водицею. Її береги пахнуть медоносними травами і лепехою у спекотні червневі дні. Спокійна й лагідна Стубла навіть весною, коли вбирає в себе талі води, не спричиняє людям шкоди. Десь там, північніше Новосілок і Клеваня, Стубла ширшає і глибшає, але за вдачею така ж лагідна. Вона тихо зливається зі своєю більш повноводною посестрою Горинню.

Чому село назвали Варковичі? Назва не повторюється серед топонімів України. Наймовірніше, це пов'язано з прізвищем Варкович.

Містечко у 15 - 16 ст. належало княжому роду Острозьких, а коли їхній рід вигас, воно переходить у власність князів Заславських. Відомо, що під час польсько-

української війни 1648 - 1654 рр. Дубенський замок і навколишні землі належали Домініку Заславському, що був одним із трьох регіментарів королівського війська під час Пилявецької битви. Він безславно втік з поля бою, коли його хоругви зазнали нищівної поразки. За надмірну вагу тіла князя прозвали "перина". Очевидно, і Варковичі тоді були його власністю.

Вперше містечко згадується в Актах опису Луцького замку вщ 1545 р. у яких ще мова про городню Федора Мишки у Варковичах. В тому ж Акті наводиться скарга крем'янецьких міщан на високе мито, яке "бере Богдан Мишка від воза по грошу". Далі йде розповідь про маєток Михайла Мишки Варковицького, з обійстя якого прогнано боярина, що орендував корчму и брав мито у Варковичах. В Актах 1566 р. наводиться скарга королівського ротмістра Михаїла Мишки на дубенського урядника Київського воеводи Костянтина Острозького пана Гнероша Вороновича, - останній таємно переманив декілька селянських родин з Варкович й не повертає їх. В Акті від 19 вересня 1561 р. подається скарга Мозирського підстарости Михаїла Мишки Варковицького про грабунок коней, проса й гречки в селах Молодаві й Варковичах погорілецькими селянами і дубенськими міщанами Київського воеводи Василя Острозького.

У 1725 р. новий власник Варкович - польський шляхтич Якуб Лядуховський - будує над ставом пишну двоповерхову споруду, у якій було біля 50 кімнат. Палац був оточений ровом, наповненим водою, що мав не оборонке, а декоративне значення. Навколо шумів тінистий парк. Алеї, прокладені крізь зелені газони з квітами, радіально збігались до палацу через містки, прокладені над ровом. Не збереглося імені того, хто заклав цей парк, але, безперечно, це була знаюча свою справу людина, бо уміла створити цю рукотворну красу, про що свідчить добір різних дерев та їх розсадження на чималій площі. Над ровом височіли два клени, з'єднані гілкою, що вросла в стовбур іншого. Можливо, таке диво природи у парку було не самотнім.

Волинські поміщики запрошували для закладання парків іноземних спеціалістів - садоводів. Наприклад, англієць Міклер, запрошений кн. Любомирським, створює в кінці 18 ст. перший парк на Волині в Дубні, в урочищі "Палестина", а також - у маєтках Хорткевичів у Млинові, Чацьких - у Боремлі, Карвіцьких - у Мізочі, Тарновських - у Берестечку. Дуже можливо, що послугами талановитого садовода скористались власники маєтку у Варковичах. Сьогодні парк повністю знищений.

Перед першою світовою війною палац зруйнувала пожежа. У підвалах останній його

власник - генерал Сабуров - влаштував гуральню, що й стало причиною пожежі. Ще у 1940-х рр. стояли палацові руїни. Проглядались міцні арочні перекриття підземель, південна частина стіни другого поверху, у якій зіяли пустою отвори великих прямокутних вікон.

Згодом володіння Лядуховського переходять у власність Яна-Казимира Молодецького. За участь у польському повстанні проти Росії у 1863 р. російська влада його маєток конфіскувала. Разом з палацом було конфісовано 1627 десятин землі. У Варковичах побутувала легенда, немов би поміщик Молодецький знався з нечистою силою, що водилась у його палаці. За гріхи після смерті його не приймала земля, тому домовину з тілом підвісили на ланцюгах до балок у його родинній гробниці. Ця легенда має багато реального, породженого жорстокістю самодура - поміщика до кріпаків.

У 1889 році палац став власністю генерала Сергія Сабурова. За деякими відомостями, він був одним з тих, хто придушував польське повстання проти царизму.

Якуб Лядуховський у 1729 році збудував у Варковичах римо-католицький костел для бернардинського монастиря. У 16 ст. почалась активна експансія різних католицьких чернечих орденів на Україну, де вони розбудовували свої храми і монастирі. Шляхтич Лядуховський витрачає значні кошти на костел і монастир, базою якого був Дубенський бернардинський монастир. Костел зберігся і до сьогодні. Храм являє собою ранньобарокову базиліку. Чітка симетрія головного фасаду, підкреслена лініями пілястр і горизонтальними поясами, надає споруді суворості величності, фасад був прикрашений трьома двометровими дерев'яними скульптурними фігурами святих, вміщеними у напівцокольних нішах. Збудований на підвищенні, костел вигідно панував над простором села.

У підземній частині костела була крипта, у якій розташовувалось понад десяток домовин, що стояли рядами на долівці. Тіла деяких померлих були бальзамовані. В одній домовині бачили тлінні останки дівчини з довгою золотавою косою. Вся в довгій атласній білій сукні, руки до ліктів у білих рукавичках, голова прикрита серпанковим вельоном. Хто вона? Яка трагедія розігралась у її житті? Сьогодні важко встановити, хто був похоронений у підземеллі костела, бо усі поховання знищені після Другої світової війни.

Костел з прилеглими монастирськими приміщеннями був оточений двометровим цегляним муром. Очевидно ці забудови розібрали коли бернардинців розігнала царська

влада й костел передали православним. У мурі з північного боку споруджені дві великі цегляні брами арочним перекриттям та трикутною надбудовою над ними. Одна брама вела у господарський двір, а друга - у монастирський сад. Під час Першої світової війни у саду квартирувала якась кавалерійська частина. Пошкоджені кіньми дерева повсихали, з того часу вся площа колишнього саду стала огороженим орним полем, яке купив чех Ярош.

У західній частині муру є вхідні ворота у костел. Справа від них мур закінчується круглою ротондою з напівкруглим цегляним перекриттям. Ротонду називали покутницею. Ліворуч воріт стояла дзвіниця, у проймах між стовпами гойдалися три дзвони. Сьогодні мури у багатьох місцях пошкоджені, руйнуються в'їзні брами, знищено дзвіницю, захаращено поле колишнього саду. Певне, зазнав би цілковитого знищення і костел, коли б його не врятувала протестантська громада.

Костел у 1836 р. передали православній громаді й до 1926 р. був церквою Різдва Пресвятої Богородиці. Справа, біля храму, знаходилась могила генерала Сабурова.

Король Август II у 1725 р. надає Варковичам право називатись містечком. Нараховувалось 98 дворів та 870 жителів. У той час Варковичі відрізнялись від інших сіл не тільки кількістю мешканців, але були помітним торговим і ремісничим центром, дякуючи багатолюдним ярмаркам, що тут відбувались. Населення Варкович зростає повільно. Через 200 років (1985 р.) тут було лише 1100 жителів.

Забудова починалась із центру - торгового майдану на перехрещенні шляхів. З ростом чисельності населення створювались нові вулички, нові присілки: Містечко, Село, Підлісся, Загребля, Дворець, Холодна Долина.

Селяни жили в типових для Волині житлових будівлях - хатах. Ще й до нині можна подекуди зустріти по селах такі хати, збудованих у 19 ст. Дерев'яні, складені з брусів у зруб, без кам'яних фундаментів. Стріха чотирисхила, солом'яна. Будова двокамерна, розділена сіньми. З одного боку - житлове опалюване приміщення, з другого - комора призначена для господарських потреб. Сіни мали четверо дверей: вхідні з протилежного боку - вихід у господарський двір, де були хліви для худоби, а також двері в хату і комору. Стіни мазані глиною і білені. Хата мала - вікна в залежності від розмірів камери. Вікна не великі, на чотири шибки. Долівка в хаті - глиняна. В інтер'єрі хати значне місце займала піч з "лежанкою". Дим з печі виводився димоходом у сіни й через вертикальний комин, зроблений з тонких жердин, обмазаних глиною,

виводився назовні. Невід'ємною частиною селянського обійстя була клуня, вкрита соломою. Обійстя огороджувались тином з жердин. Біля хати -квітник, де різнобарвно цвіли мальви, жоржини, чорнобривці, півонії, настурція, барвінок. Поряд - город і садок з вишнями, сливами, яблунами, густим малинником,

Тільки з початку 20-го ст. житлові будинки стали зводити більш просторі, на кам'яному підмурівку, криті черепицею чи бляхою, з удосконаленими печами з вогнетривкої цегли. Таких споруд чимало. Мало чим відрізнялись від цих хат будівлі у присілку Містечко. Тільки у багатших житло стояло на кам'яному фундаменті, крите гонтом або паленою черепицею. Інколи будинки мали ганки, що спиралися на два дерев'яні стовпи. Тільки в кінці 19 ст. стали з'являтися цегляні житлові будинки. У тих, що займались торгівлею, одна з камер відводилася для крамниці. Двері крамниці оббивались бляхою, вікна були з віконницями.

З давніх-давен у Варковичах жили українці, євреї, поляки, а згодом росіяни і чехи. Автохтони - українці - були найчисленнішою частиною, що становила 65 -70% усього населення. Це, здебільшого, хлібороби, рідше - ремісники, представники інтелігенції.

Чималою громадою Варкович були євреї. Із 1785 р. російський уряд дозволяв їм жити тільки у містах і містечках та займатись лише торгівлею й ремісництвом. їм заборонялось продукувати алкогольні напої, купляти нерухомість за межами міста, а з 1884 р. - приймати землю від шляхти і селян під заклад. Ці заходи царизм проводив з метою, щоб євреї не прилучалися до українського руху. їх виселяли з сільської місцевості, забороняли утворювати нові містечка, де вони могли б проживати, заважали їх економічному зростанню. Це привело до значної концентрації єврейського населення у містах Волині. У Варковичах євреї жили компактно у присілку Містечко, де мали свою синагогу релігійну школу для молоді. В 1930-х рр., за польської влади, варковицькі євреї контролювали значний капітал, переважно займаючись торгівлею, були серед них ремісники, лихварі, лікарі, багаті власники землі, як Груферман. Під час німецької окупації у тій частині, де компактно проживали євреї, було створено гето, огорожене колючим дротом. 7 жовтня 1942 р. гітлерівці розстріляли усе єврейське населення Варкович і околиць (біля 2,5 тисяч чоловік) у лісі, в котловині піщаного кар'єру. Фашистам у той день євреї ніякого опору не чинили, була спалена лише дерев'яна синагога, куди вони знесли свої найцінніші речі, щоб майно не дісталось

німцям. Згодом були знищені майже усі забудови гета. Тільки одиниці переховались і пережили страшні роки геноциду.

Польська громада у містечку жила десь із 16 ст. - з часу, коли Волинь входила у склад Польського королівства. Власниками Варкович у 16 - 18 ст. були польські шляхтичі, а разом з ними сюди прибувала й челядь. Польські поселенці тоді жили по ближче до свого патрона-шляхтича, якому служили й були його опорою у ворожому середовищі "хлопів-русинів". Поляки мали у містечку свою парафію з 1729р., свій римо-католицький цвинтар. Із кінця 18 ст., коли Волинь увійшла у склад Російської імперії, поляки зазнавали утисків, особливо після невдалих повстань проти царизму у 1830 й 1863 рр. Польські повстанці - навіть плекали надію, що їх підтримає український хлоп, але він виявився зовсім байдужим до долі своїх вчорашніх поневолювачів. З відновленням Польської держави у 1920 р., у склад якої за Ризьким договором від 1921 р. увійшла Волинь, польська громада містечка значно зросла за рахунок службовців гміни, поліції, вчителів. У 30-х рр. була чітко визначена політика держави, очоленої Ридзом-Сміглім, - у найкоротший час полонізувати "креси". Розпочалася розгорнута боротьба з українством. Для цього залучались і варковецькі поляки, особливою активністю відзначались члени напіввійськової шовіністичної організації "Стшельца" та "Польского з вйонзку оброньцув ойчизни". За короткий час послідовники політики полонізації "кресів" зробили небагато, але зерна незгоди, посіяні ними, дали непривабливі сходи.

Чеські поселенці на Дубенщині з'явилися на початку 70-х рр. минулого століття. Вони прибули у наш край на запрошення уряду Олександра II. Жили компактно цілими селами (Хомут), або разом з українцями (Мирогоща, Молодаво, Ульбарів). У Варковичах мешкало декілька родин православного або католицького віросповідання. Російський уряд чеським переселенцям надавав значні пільги: їх наділяли безкоштовно землею, звільняли на певний час від сплати податків та військової повинності. Дякуючи цьому, а також чеській працьовитості та вмінню застосовувати європейські здобутки агрономії, їхні господарства були зразковими, заможними. Чехи вперше на Волині запровадили вирощування хмелю, займались пивоварінням. У селах, де компактно проживали чехи, діяли народні дома ("Ческа беседа"), шкільні товариства, інші культурологічні організації.

Росіяни до Першої світової війни становили найменшу етнічну громаду. Це були здебільшого чиновники волосної адміністрації, осілі колишні військовослужбовці, рідше - представники інтелігенції.

Після Другої світової війни національний склад містечка різко змінився. У 1945р. за договором між Урядами УРСР, Польщі та Чехословаччини громадяни польської та чеської національності виїхали на територію своїх держав. В Україну приїхали українці, що проживали у Польщі та Словаччині. В той же час зросла кількість росіян у Варковичах.

У Варковичах перехрещувались два історичні шляхи. Один з них пролягав з півночі на південь. З північної сторони він прямував через села Жорнів і Сатиїв на Млинівщину й далі - до Луцька або на Рівне. З південної сторони - до Княгинина, Листвина. Згадані села фіксуються у документах 16 - 17 ст. Із заходу на схід проходив стратегічний шлях до центральних районів України, а з протилежного боку - до Західної Європи. З кінця 18 ст. цей тракт став поштою - пасажирською. У містечку була станція, де подорожні могли відпочити, тут міняли втомлених коней на відпочилих. Ще до Другої світової війни зберігались її залишки - масивні, цегляні, з арокними перекриттями забудови. У 40-х рр. XIX ст. до варковицької станції було приписано 30 коней. Цікаво, що це значно більше, ніж в інших поштових станціях:

Вербська - 24 коней, Кам'яно-Вербська - 22, Радивилівська - 24, тільки повітова Лубенська мала - 42. З Острога до Дубна (60 верств) шлях проходив через дві проміжні станції - Гульчу й Варковичі, а з Дубна через Вербу - до Крем'янця або до Радивилова, де була прикордонна станція.

Із часу, коли Дубно стало центром контрактних торгів, з 1773 по 1794 рр., до міста з'їжджалися десятки тисяч людей. Значна частина їх добиралась сюди через Варковичі. То ж не тільки багатіло Дубно, але й містечка, розташовані над трактом. Очевидно, саме в той час у Варковичах збудували двоповерхову ратушу, що стояла у центрі торгової площі. Її знищили на початку 1950-х рр.

Варковичі здавна були значним торговим центром. У 1863 р. тут нараховувалося 22 кам'яні лавки (при цьому не згадується, скільки було інших). У 18 ст. в містечку відбувались велелюдні ярмарки шість разів на рік: 9 березня, 7 квітня, 20 липня, 15 серпня, 26 жовтня, 9 грудня. Ярмарки тривали по декілька днів. Сюди з'їжджалися сотні покупців з навколишніх сіл і містечок. Продавці привозили товарів на тисячі карбованців. Торгували чобітьми, кожухами, свитами, полотном, шапками, гончарними і металевими виробами, упряжжю, худобою, зерном, бакалійними товарами й т.п. Продавали свої

вироби місцеві ремісники й перекупщики, за заставу лихварі позичали гроші. До послуг торгових людей було декілька трактирів і корчма, де збувалася горілка, вироблена на панських винокурнях. У ярмаркові дні уклад життя Варкович пристосовувався до цих потреб: прибулі наймали приміщення для товарів і для себе, в ці дні продавались вози сіна та міхи вівса для коней.

В той час тут працювало декілька млинів, гарбарня, бойня, милували око рибні ставки. У містечку було чимало ремісників, чиї вироби славились в окрузі. Свої товари й послуги пропонували ковалі, теслярі, мулярі, шевці, кравці. Виготовляли коловороти для пряді ниток з конопель і вовни, ткалі робили лляне полотно й тканину з вовни, стельмахи виготовляли колеса для возів. У 1990-х рр. у Варковичах діяла іконостасна-позолотна майстерня, де приймали замовлення на виготовлення іконостасів, кіотів, писались ікони, розписувались та оздоблювались церкви, виконувались позолотні роботи. Майстернею керував місцевий художник Аполлінарій Вишневський, який закінчив іконописну художню школу в Почаєві.

Згодом ярмарки перестали бути привілеєм містечок, проводились все рідше, шали менш людними. І з вересня 1939 р. ярмарки у Варковичах більш не зводились.

З кінця 19 ст. починає розвиватись хмелярство і садівництво. Освоюються площі для вирощування хмелю, що стає прибутковою культурою. А з будівництвом цукрового заводу в Мізочі вирощується новина для тих часів - цукровий буряк.

Волинський край з часу його приєднання до Росії у 1795 р. став далекою окраїною імперії. Села, містечка і повітові міста мали непривітний вигляд. Варковичі тоді - це небруковані вулиці, стріхаті хати з земляною долівкою, безземельне селянство, що тільки у 1861 році позбулося кріпосницької неволі, школа найнижчого рівня, яка була засобом "обрусенія" краю.

Ще поміщик Лядуховський у 1844 р. у своєму маєтку створив музичну школу, звичайно, для власних потреб і розваг. Вперше в містечку школа відкрита у 1855 р., як церковно-приходська, з навчанням чужою, незрозумілою мовою, де не застосовувались елементарні здобутки педагогічної думки того часу. У 1870 р. відкрите однокласне народне училище, що підлягало Міністерству народної освіти. Це теж була школа з чужою мовою навчання, проте був уже вчитель-педагог, для учнів видавались підручники. На жаль, не лишилось відомостей, хто були вчителі.

У Варковичах до 1937 року для шкільних занять використовувалось дерев'яне приміщення на так званій торговиці, що геть не відповідало вимогам гігієни. У 1937р. збудована нова школа, світла, двоповерхова, на сім класних кімнат, з декількома кабінетами, з роздягальною, буфетом, обладнана меблями і необхідним обладнанням. На будівництво використано кошти з місцевого бюджету, а також зі спеціального податку: три злотих з гектара земельної власності.

Згідно з законом Грабського (липень 1924 р.) на "кресах" передбачалось створити так звані "утраквістичні" школи, тобто двомовні, проте всюди було засилля польської мови. Навчальна програма передбачала тільки один урок тижневої "русинської" мови. У 1925 році відбувся плебісцит, з метою визначення, якою мовою має вестися навчання у сільських школах на "кресах". Дубенська "Просвіта", а також посли до сейму - українці розгорнули широку агітаційну роботу за навчання рідною мовою. Але, як потрібно було ї сподіватись плебісцит не дав сподіваних наслідків, бо школа, за задумом польських політиків, була засобом полонізації Волинського краю. Сам уряд змушений був визнати, що на Волині, де поляки становили меншість, було

всього 11 українських шкіл, 530 утраквістичних та 620 польських. У 1932 р. не охоплено навчанням 150 тис. дітей, бо їм не вистачало місць у школах.

Школа у Варковичах була типовою утраквістичною. Тут навчалось у семи класах трохи більше сотні дітей. Навчання проводилось по-польськи, на "мову руську" відводилась одна година в тиждень, предмет цей вважався другорядним. Усі сім вчителів - поляки (за винятком однієї сполонізованої росіянки). Директором школи був Вендерліх - типовий польський шовініст.

Не краще виглядали середні школи. На Волині було три приватні гімназії - у Луцьку, Крем'янці й у Рівному. У них навчалось біля 500 учнів. У польських середніх школах - 2600 учнів.

Ще гірше - з вищою освітою. У 1938-39 навчальному році з 80-ти абітурієнтів-українців до Львівського університету зачислено тільки 6, до ветеринарного інституту з 60-ти абітурієнтів - 7, до політехнічного інституту - жодного українця.

Вчитись у середніх навчальних закладах міг далеко не кожний. Місячна плата за навчання і гуртожиток становила 75 злотих, що було дуже дорого.

За даними журналу «Рідна школа» (№ 21 за 1934 р.) у 20-х рр. у волинському селі було 74 % безграмотних. Початкові школи - полонізовані, свідомо гальмувався доступ української молоді до середніх і вищих навчальних закладів. То ж можемо собі уявити

долю народу, майже зовсім позбавленого своєї національно свідомої інтелігенції.

Після приєднання Західної України до УРСР у вересні 1939 р. навчання проводилось українською мовою. Школа у Варковичах працювала у дві зміни, кількість класів збільшилась, навчанням охоплювались всі діти шкільного віку, ліквідувалась безграмотність дорослого населення.

Навчальні програми з усіх предметів були заполітизовані комуністичною ідеологією, проповіддю класової боротьби. Поряд з українською багато уваги приділялось російській мові. Навіть на підручнику з російської мови стояв заголовок "Родная речь", і це не випадково. Замість керівників польської держави, що було не невід'ємним атрибутом кожної класної кімнати, з'явилися портрети Сталіна, Леніна, Ворошилова, Берії та інших вождів СРСР. В школі ще не було ні комсомольської, ні піонерської організацій. Піонери з'явилися тільки напередодні війни, але їх у школі були одиниці. Згодом усіх польських вчителів замінили.

Варковицьку десятирічку у 1975 р. добудували: збільшили кількість класних кімнат, є спортивний зал.

За всі роки радянської влади школа була "знаряддям комуністичного виховання" Підсумовуючи вищесказане, можна ствердити, що бездержавна нація ніколи не мала національної школи.

Волинь в кінці 19-го і на початку 20-го ст. не мала таких розвинених форм громадсько-політичного й національно-культурного життя, як це було в Галичині. Тут віками насаджувалось чиновництво з російських губерній, яке під корінь зрубувало паростки будь-яких проявів національного громадського життя. Російська мова панувала в офіційних державних установах, починаючи з волосного управління, у церкві й школі. По-російськи розмовляла зрусифікована інтелігенція, службовці державних установ.

Зрозуміло, що у Варковичах за таких умов важко було знайти українську книжку, сюди не доходили українські періодичні видання, що після революції 1905 р. друкувались на Наддніпрянщині.

Волинське селянство (темне, безправне, безграмотне) жило тільки турботами про збільшення своїх земельних наділів, що в умовах малоземелля забезпечувало добробут сім'ям. Селяни дотримувались усталених народних звичаєво-обрядових

традицій, організовувались навколо парафіяльної церкви. Цьому сприяли щонедільні відвідування Служби Божої, спілкування через відзначення традиційних релігійних свят, що набували виразних національних ознак. Незважаючи на русифікаторський тиск, селянство говорило по-українськи, не піддавалось мовній асиміляції. Не позначились якимось на патріархальному укладі життя варковичан і столипінські реформи, хоч частина селян виходила з села на хутори, яких так і звали "хуторяни".

Початок Першої світової війни у кінці літа 1914 р. увірвався в усталений ритм невеликого провінційного містечка. Декілька десятків молодих варковичан були мобілізовані до російської імператорської армії. Вони воювали на різних фронтах "за веру, царя і отечество". У парафіяльній церкві служили молебні за перемогу "русского оружия" над ворогами "царя і отечества" Деякі солдати-варковичани воювали у Франції у складі російського експедиційного корпусу.

Через містечко прямували на фронт військові частини, а з заходу до Варкович прибували біженці. На сільському кладовищі з'явилися могили безіменних людей, доля війни яких закинула у Варковичі.,

Внаслідок прориву німецько-австрійськими військами російського фронту у травні 1915 р. бої проходять на волинській землі. З вересня 1915 р. австрійці здобувають Дубно. Російське командування концентрує на Дубенщині значні сили, будує оборонні лінії. У лісі, на варковицьких пагорбах, російські солдати копають окопи, будують земляні укріплення. Але фронт в районі Дубна стабілізується до червня 1916 р. і до боїв в районі Варкович тоді не дійшло.

Після розвалу Російської імперії у лютому 1917 р. солдати-волиняки повертаються додому. Серед варковичан були такі, що слухали виступи О. Керенського, Л.Троцького, С. Петлюри та інших політичних діячів того часу, але їм було нелегко визначити своє місце у цьому вирі подій, що почався з розвалу імперії Романових. Волинь була чи не найбільш байдужою до свого національно-державного вияву з усіх українських губерній.

Після 1917 р. в Західній Україні, в тому числі й на Дубенщині, декілька разів змінювалась влада, що спиралась на збройні сили різних держав, які боролись між собою. Представники Директорії закликали захищати Українську Народну Республіку, де господарем на рідній землі буде український народ. Більшовики обіцяли рай земний для трудящих, кричали на мітингах: "Дайош міравую ревалюцію!». В той же час проводили дику експропріацію коней і корму для потреб

свого війська. Польські легіонери завжди зневажали хлопа й доводили, що Волинь -це споконвічна польська земля.

Як пам'ять про ці бурхливі події у багатьох варковичан лишились цілі пачки обезцінених банкнотів: царських катеринок, керенок, українських карбованців і гривень, польських марок.

Час стер з пам'яті імена тих, що не повернулись з фронтів, що були арештовані, страчені більшовиками чи підсудчиками.

У Ризі 18 березня 1921 р. був підписаний мирний договір між Польщею і Радянською Росією. Значна частина українських земель площею біля 17222 тис. кв. км. з населенням 6,1 млн. чол. опинились у складі польської держави. Уже на початку 20-х років польський уряд запроваджує денационалізаторську політику, щоб років

через 20 ці землі стали польськими. Закриваються народні школи з українською мовою навчання, культурно-освітні установи, в тому числі й "Просвіта", кооперативний рух, молодіжні організації. За розпорядженням волинського воєводи Генрика Юзефського заборонено на території Волині розповсюджувати українську пресу, друковану за межами воєводства. Українським селянам заборонялось купувати землі у польських землевласників. Польське "правосуддя" жорстоко карало за участь в національному й комуністичному русі, нагадуючи принцип державної політики на "кресах" "Польща - для поляків". У 1933 р. недалеко Бреста на території колишнього монастиря ордену картезіанців, був створений концтабір "Берега Картузька", у якому відбувало покарання багато політичних в'язнів-українців. Коменданти табору Б. Грефцер та И.Каміля цинічно заявляли: "Якщо вийдете звідси живими, то усі останні дні будете тратити гроші тільки на своє здоров'я". На урядовому рівні заборонявся термін "українець", який замінили на "русин".

Проте навіть за таких умов у волинському селі й місті чимала частина молоді горнеться до знань, до рідної культури, багато читає, поповнює знання шляхом самоосвіти, зростає свідомо "бездипломна" інтелігенція, яка живе суспільними інтересами, чітко усвідомлює своє у національному відродженні. Цьому сприяє українська періодика, яка в другій половині 30-х років проникає в українське село, знаходить свого читача у місті - "Громадський голос", "Нова зоря", "Новий час", "Сільський господар", "Хліборобський шлях". Проникають газети "Розбудова нації" і "Тризуб", які були заборонені в Польщі і друкувались за кордоном. У побут волинського села владно входить "Український календар", "Церковний календар", що

вміщували цікаві освітні матеріали. У 1926 р. у Луцьку виходила популярна газета "Українська громада" та додаток до неї "Волинська неділя". Одним з редакторів цих видань був варковичанин Сергій Вишнівський (1898-1952) - громадський діяч, журналіст, кооператор. За політичну діяльність перебував у концтаборі "Берега Каргузька".

Свідченням росту національної свідомості волинського села є участь українського населення у виборах до польського сейму. Варковичани обирають послів - українців Максима Чучмая, Степана Скрипника. У 1933 р. відбулись вибори членів гмінних рад. У Дубенському повіті з 900 обраних - 749 українців (79 %) і тільки 87 поляків, 64 чехи.

Проте Варковичі, як і більшість сіл Дубенщини, після Першої світової війни були ще далекими від активного громадсько-політичного життя. То був критичний час великої європейської нації. Зазнавши поразки у визвольній війні, розшматована на чотири частини, Україна стала об'єктом великодержавницьких устремлінь сусідніх держав, які все робили, щоб остаточно зламати непокірний народ, не лишити у нього надій на визволення. Улас Самчук у своєму творі "Волинь незабутня" справедливо писав про тогочасну Волинь: "Зрусифікована нагорі, неграмотна знизу, невиразно "тутешня", хохлацько-малоросійська Волинь є для них (поляків) найкращим матеріалом для чергової денационалізації".

Час робив своє. Уже на початку 30-х років наростає певне політичне напруження, викликане антиукраїнською політикою польського уряду. Для "наведення порядку" на Волині діяв каральний апарат - 228 постерунків поліції, що об'єднувались у 5 комісаріатів. Поліції часто допомагали військо, осадники, широко розгалужена організація "Стжельца". Такий постерунок мали і Варковичі, з десятком поліціантів, які карали "хлопа" високими штрафами, арештами за нелояльність, виявлену до Речі Посполитої.

Українці в Польській державі становили найбільшу меншину - 12 % населення, компактно проживали на власній території. Тому українське питання завжди було актуальним і злободенним.

На початку 20-х років на Волині легалізується "Просвіта", протягом десятиліть важливий чинник національного життя. Дубенська "Просвіта" створила осередки у всіх більших селах і містечках. Варковицька "Просвіта" 20-х років не мала великих здобутків у своїй роботі, хоч тут ставились вистави, діяла скромна бібліотека. На жаль, не

знайшлося такого лідера як учитель Феодосій Орендаренко у с. Мокрому (4км. від Варкович). Він грав на скрипці, мав дивовижний голос, писав вірші, любив нашу мову, був поборником української державності. Це під його керівництвом хор займав призові місця на перегляді у Луцьку. Він помер молодим, і односельці з великою поваги до нього похоронили Ф. Орендаренка біля церкви.

Поліція пильно стежила за розвитком просвітницького руху на Волині, часто вчиняла обшуки і погроми просвітницьких світлиць. Поліція була стривожена ростом національної свідомості селян Волині, тому за наказом Міністерства внутрішніх справ "Просвіту" заборонили у 1928 р.

Польська влада не тільки карала, але й загравала з українцями, виступаючи ініціатором "нормалізації" польсько-українських взаємин. Цю роль мали виконати легальні українські партії. «

У 1926 р. створена одна з найбільших політичних партій - Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що ставила за мету налагодити зв'язки з польськими колами і на цьому ґрунті домогтись реалізації національних ідей. Партія мала членів і симпатиків у багатьох селах Волині, у тому числі й на Дубенщині. Але вибори 1928 р. підтвердили низький авторитет партії, яка зібрала тільки 6,4 % голосів. Невисокий авторитет мала і друга легальна партія - Українська соціалістична радикальна партія (УСРП). Її члени на Волині організовували кооперативний рух, турбувались діяльністю "Просвіт". Активним членом УСРП був голова Лубенської "Просвіти" і посол до польського парламенту М. Чучмай. На виборах 1928 р. за список партії проголосувало 9,7% українців.

Розгортають свою діяльність на початку 30-х рр. на Дубенщині дві нелегальні партії-КПЗУ та ОУН.

У Варковичах та деяких прилеглих селах (Крилів, Жорнів, Заруддя, Олибів, Білоберіжжя та ін.) КПЗУ мала чимало прихильників. По всій Західній Україні КПЗУ нараховувала біля 10 тис. членів. Члени КПЗУ проводили таємні збори, на яких часто виступали досвідчені пропагандисти, що проходили вишкіл за кордоном, в СРСР. Вони систематично слухали радіопередачі в СРСР і цю інформацію поширювали серед своїх однодумців. Польська поліція на Дубенщині була добре поінформована про діяльність комуністичних осередків, в тому числі й у Варковичах, збирала картотеку на членів і симпатиків КПЗУ. Найбільш діяльні члени Варковицького осередку: Микола Семенюк, Сидір Козійчук, Сруль Кейтель та ін. Окремі члени КПЗУ, наскрізь пройняті теорією

класової боротьби, відзначались агресивністю. Наприклад, Антонюк С. та Манелюк К. при сутичці застрілили польського поліціанта Бернадського. З того часу жили підпільно, але невдовзі, викриті польською поліцією, були вбиті.

У 1935 р. члени КПЗУ влаштували першотравневу демонстрацію, яка вирушила з Листвина через Княгинин до Варкович. Організатори добре знали, що у Варковичах є постерунок поліції, яка мала право застосовувати зброю до учасників антиурядових виступів забороненої партії. Вони знали, що під час маніфестації з червоними прапорами проллється кров, але свідомо штовхали людей на цю провокацію. Двох учасників демонстрації було вбито, десятки арештовано й ув'язнено на різні строки.

Звичайно, рядові члени і симпатички КПЗУ не знали про страшні репресії сталінщини в Радянській Україні, не все чули або не вірили про голодомор 1932-33 рр., що поглинув мільйони людських життів. Репресій зазнало й керівництво КПЗУ, яких звинувачено у "зраді пролетарського руху". Членів ЦК КПЗУ М.Заячківського й Г.Іваненка відкликали в Радянську Україну, арештували і кинули у в'язницю. Тоді ж були репресовані Васильків, Турянський, Теслюк, Попіль та інші представники більшості ЦК КПЗУ, які ще раніше виїхали в УРСР. У 1938 р. з ініціативи Сталіна була розпущена КП Польщі, а з нею і КПЗУ (рішенням Комуністичного Інтернаціоналу). В таких умовах комуністичний рух на Волині втратив свій динамізм. На Дубенщині заарештували чільних його керівників, зокрема й варковичан С.Козійчука, С.Кейтелу тощо.

В той же час поширюється на Волині ОУН під впливом Галичини, де вона мала добре розвинену організаційну сітку. ОУН бореться за незалежну українську державу. До ідей ОУН горнеться національно свідомо молодь і та частина громадянства, яка розуміла, що тільки шляхом боротьби можна побудувати незалежну українську державу.

Націоналістичний рух з часу його зародження був оголошений польською владою поза законом, тому діяв тільки підпільно. Польські політики змушені були визнати, що колонізаторська політика уряду на території, заселеній на 77,1 % українцями, посилює спротив польській владі, спричинилась до росту націоналістичного руху, що будив національну свідомість.

В середині 30-х рр. набирають поширення добре законспіровані осередки ОУН на Дубенщині. Вони ведуть пропаганду націоналістичних ідей, поширюють листівки,

спрямовані проти політики польської влади, протестують проти полонізації шкільництва, часто нищать портрети польських державних діячів у школах, вивішують національні прапори. Наприклад, вночі 11 січня 1939 р. перед будинком солтиса й світлицею "Стшельца" в с.Підлужжя (Дубенщина) були вивішені два транспоранти з тризубом, розклеєно сім листівок такого змісту: "Минуло уже 20років, як поляки мучать нас і не дають нам жити ... Геть поляків з нашої землі! Хай живе Україна!". Ігор Миткалик у дослідженні "До історії УПА" пише, що за даними польської поліції, у 1935 р. на території волинського воєводства було понад 330 членів ОУН, з яких найбільше - у Рівненському повіті - 179, Лубенському - 154. У 1937 р. польська поліція проводить масові арешти на Дубенщині: у селах Верба, Бірки, Студійка, Теслугів, Берег, Комарівка та ін. За донесенням польської поліції в с. Верба було конфісковано 6 карабінів, 2 револьвери та набої до них, інша зброя.

Польська преса переповнювалась інформацією про розправу над членами ОУН і молодіжних націоналістичних організацій. Наприклад, у грудні 1933 р. у Крем'янці відбувся суд над 32 учнями Кременецького ліцею й української гімназії, яких звинувачено у приналежності до таємної організації "Юнак", що є відгалуженням ОУН. Організацію очолював студент Львівського університету Степан Пшеничний. Суд звинуватив учнів, що вони агітували за відкриття українських шкіл, і окремі з них були засуджені до різних строків ув'язнення. Подібні судові розправи відбувались у Луцьку, Рівному, Крем'янці та інших містах.

У Варковичах було чимало симпатиків ОУН, але активної участі в акціях організації вони ще не брали. Тільки найбільш свідомо частина варковичан знала про трагічну долю С. Петлюри, загибель Є. Коновальця у 1938 р., про атентат над міністром Б. Перацьким і представником радянського консульату у Львові Ізмайловим та уміла дати цим політичним фактам оцінку. Варковичі були типовим волинським селом, що пробуджувалось і йшло шляхом від вікової національної байдужості до громадсько-політичної активності. Молодь тридцятих років уже була національно свідоміша за своїх батьків. Незважаючи на переслідування, націоналістичний рух будив приспану національну свідомість, створював політико-ідеологічний ґрунт для опору польській владі, що уже в нових умовах, під час німецької окупації, привів до створення УПА, кістяк якої творила молодь, вихована на ідеях ОУН в передвоєнні роки.

Після Першої світової війни землі Волині з-понад двохмільйонним населенням увійшли до складу Польської держави. Провідні православні діячі у Польщі домагались, щоб Польща відокремилась від Московського патріархату. Цей рух очолив митрополит Юрій Ярошевський, але у 1923 р. був застрелений противником автокефалії, архімандритом Смарагдом. У серпні 1922 р. на Соборі у Варшаві ухвалено не визнавати зверхності Московського патріархату, що викликало шалений опір промосковських сил. Новообраний митрополит Діонісій Валединський не противився автокефалії ПЦ у Польщі. 13 листопада 1926 р. Вселенський патріархат визнає автокефалію ПЦ в Польщі. Багато церковних громад на Волині вимагали, щоб богослужіння велось українською мовою. Але українізація церкви свідомо гальмувалась промосковською адміністрацією митрополита Діонісія.

У 1926 р. православні парафіяни Варкович лишилися без храму. Польська влада повернула римо-католицькій громаді костел, який використовувався як церква з 1866 р., коли царська влада конфісковувала майно поляків за участь в антиросійському повстанні. На парафіяльних зборах був обраний комітет для будівництва нової церкви. Було вирішено: продати 30га церковного лісу за згодою консисторії й 67% виручених коштів використати на будівництво храму. Цих коштів виявилось недостатньо, тоді прихожани збирали пожертви на будівництво по 3 злотих з 1 га земельної власності. Церкву освячено у 1934 р.

Новозбудований храм - це типова, наближена до квадрата основа. Внутрішній об'єм церкви - чотиристоронній неф, до якого прилягає півкругла апсида - вівтар. Із протилежного боку - невисокий нартекс, над яким - хори. Храм увінчаний п'ятьма главами. У барабані центральної глави є вікна, крізь які м'яко розсівається природне світло у внутрішній простір храму.

Цікаво, що проект не передбачав чотирьох малих глав і, за переказами, їх спорудили з порушенням проекту за одну ніч, поставивши представників влади перед здійсненим фактом. Чому? Якщо церкву проектували у 30-х рр. у Варшаві, де, безперечно були талановиті архітектори в управлінні митрополита, то чому Варковичам дістався такий недолугий проект? Храм позбавлений народних традицій, загубив витонченість пропорцій, через що немає підкресленої вертикальної домінанти, що характерна для українського стилю церковних споруд. Чому верх п'ятиглавий? Це характерно для російської церковної архітектури. Дивує рішення західного фронту з симетричними циркульними дугами і трьома проймами для дзвонів, що так і не були там

ніколи підвішені. Тільки тепер, продовжуючи нартекс, добудовують дзвіницю. Чи буде вона гармонізувати з іншими об'ємами храму? Напрошується висновок, що оточення митрополита Діонісія і польська влада, що втручалася у церковне будівництво хотіли, щоб храмова споруда вміщалась в канонічні рамки неоросійського стилю, що колись офіційно був нав'язаний усім єпархіям імперії і, щоб храм не вивищувався, а програвав перед архітектурою місцевого костела, вони не хотіли, щоб у просторі волинського села панувала наша церква з витонченими національними традиціями, була українським високим естетичним архітектурним образом.

З початку 19 ст. Варковичі у складі Російської імперії були центром адміністративно-територіальної одиниці найнижчої ланки - волості, у склад якої входили навколишні села. Волость очолювало управління, яке обиралося волосним сходом. По суті - це управління очолювали волосний старшина й писар. Волосна управа займалась питаннями благоустрою, розподілом податків, реалізацією кошторису. Для варковицького волосного управління перед Першою світовою війною був побудований спеціальний адміністративний будинок (тепер дільнична лікарня). Варковичі, як волосний центр, входили у склад Дубенського повіту Волинської губернії з центром у Житомирі. У складі губернії було 12 повітів.

Варковичі у Польській державі між двома світовими війнами були центром адміністративно-територіальної одиниці найнижчої ланки - гміни, що входила до Дубенського повіту Волинського воєводства з центром у Луцьку. Повіт займав площу 3275 км. кв., що значно більше, як сьогodнішній район. У воєводстві було 11 повітів. Справами гміни керувала управа, очолена війтом. Управа гміни займалася благоустроєм, санітарним станом своєї території, будівництвом доріг, розподілом податків і повинностей, реалізацією кошторису. Стараннями гміни почалось будівництво шляху з твердим покриттям до залізничної станції Озеряни, така ж дорога з'єднала містечко з трасою Дубно - Рівне. Із 1935 р. Варковичі автобусно сполучалися з повітовими містами - Дубном й Рівним; містечко стало чистим; більш впорядкованим, з'явилися тротуари, брукувались окремі вулиці, огороджувались однотиповими сітками обійстя із вулиць. На жаль, з 1939 р. ці вулиці більш ніхто ніколи не замітав.

За інформацією, яку подала польська газета за 25 листопада 1933 р., у

дубенському повіті відбулись вибори до гмінних рад. До Варковицької й Судобицької обрано 784 члени, з них українців - 582 (75%), поляків - 60 (7%), чехів - 89 (11%), євреїв - 34 (4%), німців - 7 (0,8%), росіян - 3. Кожна національна громада обирала своїх представників, це є свідченням про кількісну перевагу українського населення над іншими національними групами.

За німецької окупації (1941-1944) гітлерівці перетворили Україну у так званий "Рейхскомісаріат Україна", який очолював брутальний фашист Е.Кох, зі столицею у Рівному. У Варковичах німецьку адміністрацію представляв чиновник ляндрірт, що підлягав гебітскомісару у Дубні. Це вони здійснювали окупаційну політику, яку узагальнено можна назвати словами "все для німців", які брунатною грязюкою вивів біснуватий маляр.

За радянської влади, звісно по-німецьки, Варковичі - центр сільради Дубенського району. До складу Варковицької сільради входили села Крилів та Зелений Гай (колись Хомут).

1 вересня, у п'ятницю, 1939 р. почалась польсько-німецька війна. Люди ще не знали, що це початок Другої світової війни, яка поглине стільки людських життів навіть у такому невеликому містечку, як Варковичі. Виникнення війни не було несподіванкою. Гітлерівці давно шукали причин для її розв'язання. Вони вимагали від польського уряду дозволу "побудувати коридор" через польську територію у Східну Прусію. Польський уряд заявив, що не тільки п'яді своєї землі не відпустить, але й гудзика не віддасть. Протистояння наростало. Гітлер і Сталін ще у серпні вирішили долю польської держави, яка повинна бути розшматована між двома хижаками за таємним договором Молотова-Рібентропа. У серпні проголосили мобілізацію. Понад 20 варковичан взяли до польського війська. Більшість з них потрапили у полон і повернулися додому у 1941 р. (крім євреїв). Ще за тиждень до початку бойових дій військові частини, що дислокувались у Дубно і Рівному, де служило багато волиняків, були перекинуті до західного кордону.

Хоч бої йшли десь далеко на заході, але високо в небі часто з'являлись сріблясті німецькі літаки. Тільки один раз вони скинули 2-3 бомби, що упали в полі, під Городищем, не спричиняючи нікому шкоди. З'явилися перші біженці із західних польських регіонів. Усі жили тривогами, породженими війною. Часто переповідали чутки, як тікав польський уряд у чорних лімузинах у Румунію, як арештували німецького

шпигуна у якомусь селі з місцевих німців, як фашисти знищують євреїв у захоплених польських містах. То знов говорили, що бачили президента Речі Посполитої Моціцького, котрий тікав у Румунію після того, як німецька авіація розбомбила його резиденцію - королівський палац у Варшаві. Ніхто не міг підтвердити достовірність цих чуток, але доля правди в них була. Агонія санаційного уряду маршала Ридзо Сміглого наближалась. Польське радіо працювало з перервою. На зміну патріотичній пісні коментатори запевняли: "Варшави не віддамо ворогу". Уже ніхто не вірив розповідям, що немов би польські улани вдерлися у Східну Прусію і шаблями перебили усіх гітлерівців. Це уже хтось з польських патріотів бажане видавав за реальне. Навіть деякі бундючні й самовпевнені шовіністи з-посеред варковицьких поліціантів, членів організації "Стшельца" та федерації "Польські звйонзек оброньцув ойчизни", що ще донедавна були активістами у боротьбі за «польскость кресун», якось притихли, бо ніяк не могли зрозуміти, чому хвалена ними польська армія, що налічувала тоді понад мільйон вояків, розпалась за 18 днів, не витримала ударів німецької мілітарної потуги.

Звістка про те, що Червона Армія 12 вересня перейшла східний кордон польської держави, була для всіх несподіванкою. Уже на другий день радянський підрозділ роззброїв у Варковичах польську поліцію. Хто не встиг завчасно втекти, були арештовані. Подальша доля їх невідома.

А Червоне військо все йшло: мотопіхота, артилерія, спарені зенітні установки з чотирьох "максимів", кавалерія. На вулицях стояли варковичани і спостерігали за військом. Порівнювали - коні уже були не ті, що у елітарної польської кавалерії, і форма вояцька якась непоказна, солдатські сорочки підперезані не ремінними поясами, навіть патрони тримали по кишнях, а не у патронташах, і кінська упряж-мотузьяна. Варковичани червоноармійців зустрічали стримано, без особливого ентузіазму, хоч проявів ворожості не було. Прибулі армійці поводили себе підкреслено коректно й доброзичливо, але уникали близьких контактів з місцевим населенням, очевидно, виконували такий наказ. Навіть, пісня "Ой, ти, Галю, Галю молодая", яку гарно співала група червоноармійців у попівському саду, якось не стала справді братерським єднанням між варковичанами і новими "визволителями".

Діти села вихвалялись подарованими зірками з пілоток червоноармійців, монетами-копійками з гербом і написом "СССР". З цікавістю варковичани вчитувались у радянські газети російською чи українською мовою, які їм щедро роздавали військові. Серед різних друкованих матеріалів тут була й офіційна нота Радянського уряду від 18

вересня 1939 р., у якій зазначалось, що Польща винна у розв'язанні війни. Це усіх дивувало, бо кожен знав, що Німеччина першою напала на Польщу. СРСР стояв на боці агресора, цього вимагали інтереси таємного пакту Молотова-Рібентропа.

Радість і надію на соціальну справедливість прихід Червоної Армії викликав у членів КПЗУ та їхніх симпатиків. На вулицях з'явилися транспоранти "Хай живе наш вождь і вчитель великий Сталін!", "Хай живе возз'єднана Західна Україна з Радянською Україною!". З польських в'язниць повернулися колись засуджені С.Кейтель, С. Козійчук та інші. У численних листівках, які роздавали червоноармійці, говорилося, що Радянський уряд змушений був взяти під свій захист життя і майно трудящих Західної України та Білорусії.

Повертались додому роззброєні солдати польського війська, але швидко їх стали зупиняти і забирати в полон. У Варковичах, у маєтку Груфермана, у спеціально збудованих бараках за колючим дротом, був влаштований невеликий табір. Таких таборів на Дубенщині було декілька. Полонених використовували як безплатну робочу силу на будівництві дороги Київ-Львів, що мала стратегічне значення. Десь під весну 1941 р. всіх бранців кудись перевезли, і що з ними сталося - невідомо.

Перші заходи радянської влади у Варковичах - організація місцевого самоуправління, конфіскація землі багатіїв Груфермана й Давидовського, налагодження роботи пошти, школи і т. п. Уся приватна торгівля припинилась, не працювали крамниці, а їх у містечку нараховувалося понад десяток, закриті були ресторани, приватна хлібопекарня. Власники крамниць приховували свої товари, а державні магазини за 22 місяці до самого початку німецько-радянської війни не налагодили нормального постачання найнеобхіднішими товарами (сіль, цукор, сірники, олія тощо), що стали дефіцитом. Саме тоді з'явилося у місцевому лексиконі слово "очередь", де люди штовхались, лаялись, намагались за всяку ціну добратись по ближче до прилавка, бо кожен знав, що "викинутого" не вистачить на всіх. Ще восени 1939 р. з в'язниць повернулись засуджені колись члени КПЗУ. С.Кейтелю і С.Козійчуку довірили відповідальні посади - голова сільради, голова Дубенської

райради. У 1940 р. були ліквідовані т. зв. куркульські господарства. Куркулів вигнано з їхніх обійсть. Їхні домівки тепер стали колгоспними конторами, сортдільницями і т.п. Одночасно почали проводити заходи по організації колгоспів. До тих селян, які не хотіли підписувати заяв про вступ до колгоспу, застосовувались засоби тиску, залякування. Хто підписав заяви позбувся не тільки землі, але худоби, коней,

реманенту, посівного зерна. Це остаточно підірвало віру селян у добрі наміри радянської влади, зневірилися навіть колишні симпатички і деякі члени КПЗУ.

У Варковичах тривожно гомоніли про арешти української інтелігенції активістів кооперативного руху, громадський діячів, священників. Арештовували представників польської інтелігенції, військових, осадників. НКВД винищував без суду усіх можливих потенційних противників комуністичного режиму. У Варковичах не встигли, певне, провести хвилю арештів. Поки що обійшлося тим, що деякі українські інтелігенти мобілізувалися у т. зв. "трудармії", хоч їхній вік був уже далеко не призовний.

Старий польсько-радянський кордон лишався і надалі закритим, але ті, що приїжджали зі Сходу, пошепки розповідали про голод - 33, про дике свавілля сталінців, про колгоспний "рай". Ніхто не був певний свого завтрашнього дня в умовах тоталітарного режиму.

22 жовтня 1939 р. у Західній Україні "обрано" депутатів до Народних зборів. Звичайно, депутатами "обрано" членів різних прокомуністичних організацій. Ці збори, що працювали 26-28 жовтня у Львові, повинні були узаконити акт агресії зі сторони СРСР, й вони одногосно винесли рішення "від імені трудящих" про встановлення тут радянської влади і просити Верховну Раду СРСР про приєднання західноукраїнських областей до складу УРСР.

У Варковичах, як і в багатьох селах Волині, дуже неприхильно ставилися до колективізації, ніхто не вірив пропагандистським запевнянням у райдужні перспективи колективного господарювання. Селяни втратили землю, придбану важкою працею, часто не одного покоління, й потрапили в повну залежність від радянського чиновника, що завжди представляв інтереси держави, а не народу. Волинський селянин хоч тяжко працював, але ніколи не жив у великих достатках, прибутки були невеликі, ціни на продукти завжди були низькі, порівнюючи з промисловими. Але він завжди вірив у свою землю-годувальницю, що виручала у тяжку годину. Тепер позбавляли й цієї надії. Тому й лякало його слово "трудодень", який працю колгоспника дуже низько цінував.

У 1940 р. у Варковичах організовано два колгоспи: містечковий, сільський.

Новостворені господарства були дуже слабкими. Усіх "одноосібників" обкладали непомірно великими податками. Це більше скидалось на розправу з тими, хто йшов проти "лінії партії". За таких умов селянські господарства занепадали: нові форми господарювання ще не встигли прижитись, а старі нищились. Доля селянина

колгоспника дотепно визначена у сатиричній народній пісні, що побутувала у ті роки: "Ні корови, ні свині Тільки Сталін на стіні..."

У мастку Груфермана з'явилась машинно-тракторна станція, що мала обслуговувати ряд колгоспів варковицької зони. Надійшли перші надпотужні трактори "ХТЗ", будувались ремонтні приміщення для тракторів, склади для пального. Організовано курси трактористів. У 1940 р. проведено першу колгоспну посівну, але збирати урожай довелось уже за інших обставин.

Варковичани швидко відчували, що людина у новому соціалістичному суспільстві є безправним гвинтиком у державній машині, яка привласнює безроздільно продукти праці. На сторожі інтересів держави стояв "найдемократичніший сталінський закон", який карав трудящих за запізнення на роботу й прогули, за не вироблення мінімальної кількості трудоднів, за розкрадання (закон про п'ять колосків ніхто не відміняв), за спекуляцію нетрудові доходи, за несплату податків, за антирадянську агітацію... Як же було багато тих "за", за які так легко "приклеїти" ярлик "ворог народу".

Тому напередодні німецько-радянської війни небагато людей підтримувало заходи комуністичної партії по побудові соціалізму на західноукраїнських землях.

22 червня 1941 р. почалась німецько-радянська війна. Уже ранком усе містечко облетіла вістка, що німці розбомбили лубенський аеродром, знищивши на землі багато літаків. Є жертви серед військових і цивільного населення. А в полудень у невисокому небі, виблискуючи срібними крилами, важко прогуділо десяток юнкерів, прямуючи кудись на схід. Їх ніхто не атакував, гітлерівці панували у повітрі

Миру уже не було з 1 вересня 1939 р., але війна йшла десь у далеких снігах Фінляндії, де хоробрі фіни відстояли-таки свою державу перед могутнім колосом -СРСР, у червні 1940 р. силою приєднано країни Прибалтики, у серпні - Бессарабію. На Заході гітлерівці переможно марширували Європою, йшла битва в повітрі за Англію. Тепер війна прийшла у наш край. 24 червня Дубенський військкомат проводив мобілізацію. З навколишніх сіл до Варкович з'їхались багато проводжаючих. Містечко було переповнене тисячами людей, коней, возів, ніхто не збирався маскувати таке велелюддя. Це помітили німецькі льотчики, що пролітали на невеликій висоті. З десяток бомбардувальників розвернулись і завдали потужного удару. Більше сотні людей загинуло, знищено чимало будинків. Мобілізовані в паніці розбіглись, мобілізація була зірвана.

А ще через декілька днів уже йшли бої на Дубенщині, де німці добивали рештки з механізованого корпусу генерала Рябишева. Варковичі стали ареною боїв. Ще на передодні польовими дорогами йшли батальйони молодих червоноармійців до сторони Дубна. Чи знали вони, що більшість тут поляжуть, і їхні могили будуть забуті своїми і чужими? У високому невижатому житті то тут, то там можна було надібати трупи радянських солдатів. їх там й хоронили. Ніхто не цікавився їхніми прізвищами. їх не перепоховали після повернення радянської влади. На околицях Варкович і у самому містечку виднілися десятки згорілих і розбитих танків, які потім у 1942 р. німці переплавлять як металобрухт.

Через п'ять днів з початку війни гітлерівці - уже у Варковичах. Розрізнені невеликі підрозділи червоноармійців, уникаючи ворога, від'їхали на схід. З'явившись у Варковичах, німецькі солдати розбили вітрину кооперативного магазину й навантажили на свій автомобіль усі запаси спиртного, які там були, а люди розібрали все інше. Молоді, веселі, самовпевнені фрїци біля колодязів мились, прали своє запилене обмундирування, випрошували чи купляли курей, яйця, молоко, бо, видно, любили добре поїсти. Фронтіві німецькі частини не чинили ніяких розправ над жителями містечка, але виявляли неприховану ворожість до євреїв. Через деякий час до Варкович прибула якась "зондеркоманда" (так називали серед жителів). Заарештували декількох радянських активістів, серед них - молоду єврейку - комсомолку та міліціонера - єврея. їх жорстоко побили (так бити могли тільки садисти-кати), а потім розстріляли. Тоді ж загинув лікар-єврей, перед стратою його жорстоко побили. Число жертв зростало...

Відступаючи, енкаведисти на чолі з начальником Винокуром розстріляли усіх в'язнів Дубенської тюрми. Хоч серед убитих не було варковичан, але знаходились родичі чи знайомі з навколишніх сіл. Це була ще одна жорстока трагедія, яка на совісті сталінців.

За перші тижні війни сотні тисяч червоноармійців потрапили чи здалися в полон. У Дубні був табір військовополонених, який гітлерівці перетворили у місце смерті, де масово помирили від хвороб, голоду і холоду. Німецькі охоронці забороняли будь-кому передавати їжу. Усіх вражала нечувана жорстокість гітлерівців. Часто полонені втікали, якусь частину їх звільняли самі німці. Полонені влаштовувались на роботу у селянських господарствах, щоб пережити тяжкий час війни. Багато пішли в загони УПА, що діяли в той час на Волині.

У Варковичах з наказу німецької адміністрації, теж організували сільську

управу, тут розташувався відділ місцевої допоміжної поліції - шуцманшафт. Першим заходом влади була конфіскація у місцевого населення радіоприймачів та велосипедів. Усіх євреїв заставили носити на грудях і спині круглі знаки жовтого кольору. їм дозволялось жити тільки на одній частині містечка, яку згодом перетворили у гетто, де діяв свій "юденрад" і навіть своя поліція, озброєна палицями. Єврейське населення страшно бідувало. Восени 1942 р. євреїв знищили. У Варковичах на місці розстрілу не було ніякого надмогильного знака. Радянська влада замовчувала страшний злочин гітлерівців. Чи не тому, що й сталінці подібно розправлялися з цілими народами? Тільки недавно з ініціативи варковичанина Миколи Кушніренка тут встановлений скромний знак на місці масових поховань євреїв з написом "Односельчанам єврейської національності, які загинули в 1942 році від рук фашистів".

Селяни ще у червні-липні повернули з недавно створених колгоспів свою землю, худобу, реманент, збирали урожай, платили новим "визволителям" величезні податки зерном, м'ясом, молоком. За несплату німці жорстоко карали.

У жовтні 1941 р. у Варковичах відкрито школу у колишньому будинку гміни, але вона проіснувала 2-3 місяці, бо окупанти вважали освіту неприпустимою розкішшю для української молоді. Згодом це приміщення стало резиденцією ляндвірта - німецького чиновника, що представляв окупаційну адміністрацію у містечку. У двоповерховій школі спинився підрозділ вермахту, що охороняв особу ляндвірта. На території МТС організували "штатгут" - державне господарство, яким керували два німці. Але уже з весни 1943 р. "штатгут" занепадає, бо повстанці не дають хазяйнувати окупантам на українській землі.

Восени 1942 р. у Варковичах сталася ще одна трагедія, пов'язана з боротьбою між автокефалістами і автономістами на церковному ґрунті. У більшості міст і сіл Волині утверджувалось Українське автокефальне православ'я. Окупаційна влада, стривожена ростом національно-визвольного руху, зайняла сторону української автономної церкви, що стояла на премосковських позиціях, заохочувалось протиборство між двома гілками православ'я. За доносом Гайденка гестапо заарештувало 22 парафіян, найбільш активних прихильників УАПЦ і у рівненській в'язниці їх розстріляли. Тоді загинули священник А. Кирилюк, диякон М.Фірковський та його син Георгій, староста храму Г.Шабада, вчителі Корнійчук, Мельничук та інші.

В ці роки єдиним засобом інформації була газета "Волинь", що виходила у

Рівному (редакторами в різний час були У.Самчук, І.Тиктор, М.Мисечко). Згодом цю роль доповнювали підпільні інформаційні бюлетні УПА.

Жорстокий визиск населення, переслідування української інтелігенції, каральні експедиції, під час яких гітлерівці розстрілюють, вішають, винищують цілі села, вивозять у Німеччину на робочу працю молодь, проводять облави у містах, вбивають заручників. Це був той новий порядок, який встановили на окупованій волинській землі. Саме тому тут зароджується спротив. Цей рух очолює ОУН - найбільш організована політична сила.

З ростом повстанського руху гітлерівці посилюють терор. Сьогодні вже відомий текст донесення СД (служби безпеки), де говориться: "Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у райсхкомісаріаті України, метою якого є створення незалежної України. Усі активісти руху Бандери повинні бути негайно заарештовані і після ґрунтового допиту таємно знищені, як грабіжники". По всій Україні гітлерівці вбивають тисячі українських інтелігентів, членів і прихильників патріотичних організацій. У Варковичах за доносом місцевих поляків німецька поліція намагалась арештувати братів Олексіюків - Миколу і Володимира, але хлопці тікають і переходять у підпілля.

Ще до початку Другої світової війни націоналістичний рух на Волині був тільки у зародковому стані, тепер швидко розростається, набирає чітких організованих форм і сили. Повстанські загони доповнюються національно свідомою молоддю. У Варковичах в формуваннях УПА перебувало 35 чоловік, з яких 24 загинуло у боях.

На початку 1943 р. Дубенщину облетіла вістка, що боївка Української Повстанської Армії під проводом командира Олекси Бабія ("Білого") визволила з німецької тюрми багато в'язнів, засуджених на страту. У січні з Варкович переводять у Дубно, а у березні всі формування української поліції зі зброєю переходять до УПА. Німці формують нові загони поліції з місцевих поляків, чим ускладнюють і так дуже непрості взаємини між українцями та поляками.

Якось весною 1943 р. над Варковичами з'явився німецький літак, з якого білою хмарою полетіли на землю листівки, у яких писалось: "Слухай, український народ! Москва дає накази ОУН! Із таємних наказів та листівок, що потрапили нам у руки видно, що кремлівські жиди стоять у зв'язку з ОУН, яка нібито воює проти більшовизму. В проводі ОУН сидять агенти Москви, що отримують та виконують накази кровожерливого Сталіна. ОУН і більшовизм - це одне, тому мають бути

знищені..."Листівка підписана - "Німецьке управління"; ні словом не згадується про ті злочини, що творили гітлерівці.

Цікаво, що у 1944 р., коли на волинській землі повернулася радянська влада, з'явилися знову листівки, тепер уже прорадянського змісту, у яких говорилось про "українсько-німецьких націоналістів", що це "прислужники кривавого Гітлера", що "націоналісти і гітлерівці - це два чоботи пара" й т.п. Чи не цікаві парадокси гітлерівської та сталінської пропаганди?

Численні спроби німців подолати силою повстанський рух не добились позитивних результатів. Каральні акції відзначалися особливою жорстокістю. Трагедії волинських сіл Кортелісів та Малина, де знищили всіх жителів, не одинокі, їх по Україні було сотні. У Дубні гітлерівці прилюдно вішають полонених повстанців, у Рівному розстрілюють заручників з помсти за терористичні акти М.Кузнецова.

У Молодаві (3-4 км від Варкович), як відплата за вбивство німця, знищено десятки жителів, в тому числі й дітей. Часто фашистські літаки скидали бомби на села, які контролювались повстанцями. Такою була доля с. Жорнів, що за 5 км від Варкович. Після бомбування сюди вдерлися карателі й пограбували усю худобу.

У 1942-43 рр. вивозили в Німеччину на рабську працю молодь. Її часто виловлювали під час облав та набігів на села. З Варкович було відправлено в Німеччину 70 чоловік.

Зимою 1942-43 рр. через Дубенщину пройшли окремі загони ковпаківців. У Мирогощі вони пустили під укіс товарний поїзд. Це, здається, була чи не єдина акція червоних партизанів на Дубенщині, де вони не діяли, не мали своїх баз і не користувались підтримкою населення.

З наближенням фронту у Варковичах весь час перебували якісь фронтові частини рермахту: інженерно-понтонна, підрозділ польової поліції СС, а також угорська артилерійська зенітна та інші. Ці фронтові частини ніякого насильства над місцевим населенням не чинили. Найбільш брутально вели себе члени формувань РОА (русская освободительная армия) генерала Власова. Разом з німецькими формування РОА стримували фронт проти наступаючих частин радянської армії.

В час німецької окупації у Варковичах проживала польська громада, біля ста чоловік. Переважна більшість поляків Волині вважали цю землю польською, що саме вони є повноправними господарями на ній. Тому до "хлопа-українця" ставились із зневагою. Ускладнені польсько-українські відносини на західноукраїнських землях

мають свою глибоку історію. Особливо загострились ці стосунки через політику польського уряду у 20-30-х рр. Українці не могли забути примусову полонізацій Волині, ліквідацію шкільництва, утиски церкви, ув'язнення інтелігенції у концтабор Береза Картузька. Поляки вкрай вороже відносились до будь-якого українськог державницького руху, співпрацювали з німцями і червоними партизанами, хоч ненавиділи, як учасників розвалу держави у 1939 р. За неофіційними відомост окремі молоді поляки з Варкович були членами "Спілки збройної боротьби" - таємн організації, що тісно пов'язана з АК (армія Крайова).Зрозуміло, що командувач УПА не хотіло мати у контрольованих районах в умовах підпільної боротьби ворс угруповання. Тому польське населення було витіснене з сіл і містечок. На жаль, не обходилось без жертв з обох сторін.

У 1944 р. поляки, придатні до військової служби, були мобілізовані польського війська - збройних формувань на території СРСР, а у 1945-46 рр. ме усе польське населення Західної України було переселене до Польщі.

Уже восени 1943 р. відчувалось наближення фронту. Дорогою з Острога на Дубно тягнулись довгі колони утікачів з Східної України. Валки возів, навантажених скромними пожитками, з жінками і дітьми під охороною шуцманів прямували на Захід.

В кінці січня фронт уже пролягав на Рівненщині. З містечка утік ляндріт з челядю та охоронцями. Зі штатгугу вивезли ще восени урожай, перегнали худобу до Дубна.

Десь недалеко гула артилерійська канонада, але у Варковичах - тихо.5 лютого німці позривали невеликі мости через Стублу: на залізниці - у Зарудді та на автошляху - у Крилеві, підірвали споруди на станції в Озерянах, нищили колію і лінії зв'язку. Суцільної лінії фронту не було. Відступаючи, гітлерівці створювали тільки короточасні вогнища спротиву на шляху до Дубна. Німці відходили організовано, без проявів паніки.

6 лютого у містечку з'явилися перші підрозділи советського війська. Солдати у брудносірих шинелях, ватяних куфайках, черевиках з обмотками шукали по дворах лопати, щоб викопати окоп, просили гарячого чаю чи щось поїсти, бо кухні немов би десь далеко відстали. Новиною були погони зі знаками розрізнення, як у старій російській армії.

Немов на прощання, німецький бронепоезд десь із перегону Заруддя-Мокре випустив ще декілька артилерійських снарядів по Варковичах, але вони не причинили майже ніякої шкоди.

Доки Дубно було в німецьких руках (до 17 березня 1944 р.), у Варковичах розмістились районні установи. Ще в лютому проведено мобілізацію в Червону армію усіх чоловіків від 18 до 55 років. Хоч архівних даних не збереглося, старожили стверджують, що у 1944 р. було біля 190 новобранців. За даними "Книги пам'яті України. Рівненська область", Т.1, 1994 р. - із фронтів не вернулось в межах Варковицької сільради (Варковичі, Зелений Гай, Крилів) сто чоловік, а ще більше половини мобілізованих. З них 54 загинуло уже у 1944 р. Усі полягли не на рідній землі, а далеко за її межами: у Польщі - 19, Німеччині - 9, Чехії - 2, Карелії -2, Пруссії - 5, Угорщині - 5, на території Росії та Білорусі померло від ран - 6. Вражає велика кількість тих, що пропали безвісті - 32. Ці жертви свідчать, що советське командування не щадило життя солдата, й перемога здобувалась будь-якою ціною. За Книгою, всі полегли - рядові. Невже не було таких, що їх удостоїли б звання хоч молодшого сержанта? Виявляється, що це не випадковість. Сталінський режим не довіряв тим, що перебували, на окупованій території, особливо "западенцям". Вони мали єдиний привілей - померати "за соціалістическую родину" далеко від української землі, хоч у першу чергу мали б влитись у т.зв. "українські фронти", бо бої за визволення території УРСР продовжувались до 14 жовтня 1944 р.

Як згадував варковичанин - учасник Великої вітчизняної війни - О.Дорошенко існувала дискримінація при нагородженні за ратний подвиг "западенців". Ніхто з варковичан, мобілізованих у 1944 р. , не був відзначений вищими бойовими орденами (бойового Червоного Прапора, Червоної Зірки, Слави, Вітчизняної війни) аж до 1945 р.